

Юлія Юсип-Якимович, к.ф.н., доцент

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

ДО ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На сучасному етапі є різні, а іноді й полярно протилежні думки про час і місце формування української мови. Це пояснюється відсутністю в XIX ст. — та і в першій половині XX ст. — достатньої кількості необхідних наукових фактів. На результатах досліджень негативно позначався і вузький підхід до цих проблем переважної більшості вчених. Філологи ставили перед собою завдання з'ясувати тільки час і обставини виникнення східнослов'янських мов і намагалися їх розв'язати на суто мовному матеріалі (свідченнях писемних пам'яток і — рідше — народних говорів) без зв'язку з історією народу, а історики та археологи, як правило, займалися проблемами походження окремих слов'янських народів. Погоджуючись з міркуваннями І.Г. Півторака, зазначимо, що на сучасному етапі об'єктивне розкриття процесу становлення й розвитку певної народності та її мови, зокрема і української, можливе лише на широкому та всебічному матеріалі при поєднанні мовознавчих фактів із висновками інших суспільних наук — історії, археології, антропології, етнографії, фольклористики та ін. Такий комплексний підхід необхідний принаймні через причини. По-перше, історичне коріння української народності та української мови сягає в сиву давнину. Сучасна територія України, розташована на родючих землях з теплим і помірно вологим кліматом здавна була щільно заселена різними народами, а український лісостеп, імовірно, був частиною прабатьківщини слов'ян. Ранні слов'яни й навіть неслов'янські етноси певною мірою впливали на формування та звичаї українського народу, його матеріальну й духовну культуру та мову. По-друге, дослідникам ранньої історії східних слов'ян доводиться оперувати неповними й не завжди зрозумілими науковими даними.

Оскільки мова — це невід'ємна ознака етносу, можна стверджувати, що і її вік визначається віком відповідного етносу. Установлення науковими методами віку етносу, як і будь-якого суспільно-історичного явища (держави, міста, культурно-історичного регіону тощо), передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення. Г. Півторак підкреслює, що саме неперервність етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу..

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е., тобто від періоду появи в цьому регіоні слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос.

На найдавніших східнослов'янських територіях між київською Наддніпрянщиною, Східними Карпатами, Прип'яттю та зоною степів серед корінного слов'янського населення протягом багатьох віків формувалися етнографічні й мовні особливості, які згодом стали українськими.

Історія цього населення відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного й культурного розвитку. При цьому наші далекі предки українців збагачувалися і досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема за своїли хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів, входячи в Скіфську федерацію (VI—III ст. до н. е.), зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну й духовну культури наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво, а частково — і в мову.

Пізніше, на межі н. е. (від племен археологічної зарубинецької культури (II ст. до н. е. — II ст. н. е.), на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежується поява нових місцевих етнографічних рис, які згодом

стали характерними ознаками української побутової культури (традиція білити житло зсередини та ззовні вапном або крейдою, розмальовувати печі квітами та птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо). Разом з тим, зазначає Г.Півторак, науково доведена й підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1 500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду й спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині та Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою, вважає Г.Півторак, для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, із середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1 500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського.

Формування українського етносу саме із середини I тис. н. е. чітко співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як зазначають дослідники, саме із середини I тис. н. е., тобто після так званого Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків». Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Виникнення *мови* окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності. Так було і в історії українців,

Протягом VII — VIII століть на півдні Східної Європи у процесі економічної, культурної та мовної консолідації відбувалося переростання наявних на той час окремих етнічно-політичних спільнот (так званих союзів племен) у феодальні князівства. Таких феодальних князівств було близько 12—14. Унаслідок їхнього поступового об'єднання на межі VIII—IX століть виникла могутня держава — Русь, яка в історіографії XIX ст. мала назву Київська Русь.

Спочатку Київська Русь складалася лише з Київської, Чернігівської та Переяславської земель. На цій же території був і політичний, економічний і культурний центр держави — *Київ*. У 60-х рр. IX ст. Київська Русь також об'єднувала лише українські племена — *полян, деревлян, південних дреговичів та чернігівську частину сіверян*. У останній чверті IX ст. влада київського князя поширилася на полочан і смоленських кривичів, а після того, як 882 р. Київ захопив новгородський князь Олег, до Київської Русі було приєднано й землі псковських кривичів та ільменських словенів. Наступник Олега князь Ігор підкорив уличів і тиверців. Протягом X — початку XII століть до Київської Русі увійшли всі землі східних слов'ян і багатьох неслов'янських племен (фінно-угорські племена мурома, меря, весь, балтійська голядьта ін.). Таким чином, узагальнює Г. Півтора, уже на початок X ст. Київська Русь стала нестійкою конфедерацією «племінних княжінь».

Що це була за держава і який народ має підстави називати її своєю?

Щодо етнічної належності давньої Русі, то ця держава спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині, тобто вона не виходила за межі території, на якій жили *протоукраїнці*.

Пізніша українська культура (часів Козаччини, Гетьманщини й сучасних українців) сформувалася на культурних традиціях південноруських (тобто *протоукраїнських*) літописних племен (полян, деревлян, волинян, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів) і Київської Русі

Зовнішній вигляд київського князя Святослава Ігоровича (942—972), описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дия-

коном (біла сорочка, голена борода, довгі вуса, оселедець, сережка у вусі), майже не відрізняється від пізнішого запорозького козака. Та й саме козацтво як суспільна верства захисників своєї вітчизни почало формуватися ще в Київській Русі.

«Слово о полку Ігоревім» є суто українським не тільки через те, що воно було створене на українській території, і події, змальовані в ньому, відбуваються на Батьківщині українців, далеко від російських земель, але й за його духом, художньо-образною системою, мовностилістичними засобами, світосприйняттям і способом мислення його автора.

Таким чином, матеріальна й духовна культура пізнішої України виросла безпосередньо з культури праукраїнських союзів племен і Київської Русі. Український люд XVI—XVIII ст. усвідомлював себе прямим нащадком Київської Русі. Цю безпосередність історичної свідомості не перервали ні монголо-татарська навала, ні бездержавність українського етносу в XIV—XVI століттях. Українці були прямими нащадками люду Києва, Галича, Чернігова, Переяслава та інших протоукраїнських територій..

Як зазначає Г.Півторак, усі наведені факти дають підстави вважати, що Київська Русь виникла як рання Українська держава. Лише значно пізніше вона стала величезною і типовою середньовічною імперією від Сяну до Волги, але її державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, тобто праукраїнці.

Коли йдеться про походження української мови, переважна більшість зацікавлених сприймає цю проблему як походження сучасної української літературної мови, тобто тієї, яку вони чують щодня по радіо й телебаченню і використовують у щоденному спілкуванні між собою, яку вивчали в школі, якою читають книжки, газети й часописи. Проте треба пам'ятати, що національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої майстрами художнього слова, і мови народної, яка відрізняється в різних діалектних ареалах. В епоху

Середньовіччя літературною мовою могла бути не тільки своя, але й зовсім чужа мова, як, наприклад, латинська в народів Середньої та Західної Європи. Щодо походження української літературної мови особливих проблем в сучасному мовознавстві немає: загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський творами «Енеїда», «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», а її нормалізація пов'язана з творчістю Т. Шевченка, а також Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, А. Метлинського, В. Забіли та ін. Вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонадніпрянських та слобожанських говірок. До І. Котляревського й Т. Шевченка існувала староукраїнська писемна мова (друга половина XIII—XVIII ст.), яка сформувалася на основі давньокиївських (давньоруських) літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгарів разом із прийняттям християнства.

Отже, цілком зрозуміло, коли ми говоримо про давність української мови й шукаємо її коріння в глибині століть, ідеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти. Це вивчає історична граматики, яку в дискусії, яку започаткував Ю.Шевельов, запропоновано називати історичною діалектологією. Історія мови, як зазначає Ю.Шевельов, складається з історичної діалектології (зараз історична граматики) та історії літературної мови.

Історія народно-діалектного мовлення складалася зовсім по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами й майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Таким чином, дослідити походження української мови — це насамперед з'ясувати послідовність, місце й час виникнення окремих українських діалектних рис,

які поступово склали специфічну мовну систему, середньонадніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Формування своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території України протягом так званого праслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської спільності (в VI — IX століттях), ще інші — в Київській Русі IX—XII століттях, і значна їхня частина — в період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI—XII століть.

Г. Півторак вважає, що за послідовністю виникнення можна виділити три основні шари найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

- 1) граматичні риси й лексика, успадковані від праслов'янської мови;
- 2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови (VI—X століття);
- 3) фонетичні риси, поява яких була зумовлена занепадом редукованих (тобто дуже коротких) ьта ь.

На особливостях формування ранніх українських діалектів істотно позначився насамперед той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території розташована в межах східної частини прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Середнім Дніпром, Карпатами й зоною степів). Через це в українських говорах більшою чи меншою мірою відобразилися всі фонетичні, граматичні й лексичні зміни, які відбувалися ще в праслов'янських діалектах цього ареалу.

Після поділу на межі н.е. праслов'янської мовної спільності на західну й східну діалектні зони розпочався останній, пізньопраслов'янський період. У цей час дедалі більше зростала відмінність між відзначеними зонами на фонетичному та інших мовних рівнях. Ця відмінність поглиблювалася з розселенням східнослов'янських племен на широких просторах у басейнах

Десни, Верхнього Дніпра й Верхньої Оки, оскільки в цей час при переважаючих внутрішніх тенденціях мовного розвитку вона зумовлювалася також і впливами іншомовних (балтського та фіно-угорського) субстратів. На півдні, на слов'янському ареалі черняхівської культури, істотно позначився іранський субстрат. Усе це призвело до того, що при подальшому паралельному розвитку в усіх пізньопраслов'янських діалектах тих фонетичних, граматичних і лексичних процесів, які були започатковані ще в індоєвропейський час та в ранній і середній праслов'янські періоди (до початку н. е.), результати багатьох із цих процесів у пізньопраслов'янську епоху (I—V століть н. е.) в різних діалектах були неоднаковими.

Збільшувалася кількість відмінностей на різних мовних рівнях не тільки між західним і східним слов'янськими діалектними масивами, але й у середині самого східнослов'янського діалектного ареалу. Дедалі більше поширюючись на величезних і ледь пов'язаних між собою територіях, накладаючись вище Прип'яті й Десни на місцеві балтський та фіно-угорський субстрати, східнослов'янські говори ще з перших століть н. е. поступово, але неухильно втрачали свої спільні риси, властиві їм у час функціонування на первісній слов'янській прабатьківщині між Карпатами й Дніпром та між Прип'яттю і зайнятою кочовими племенами зоною степів. Разом з тим втрачався і будь-який ґрунт для спільної східнослов'янської народнорозмовної мови навіть у пізніші часи спільної східнослов'янської держави — Київської імперії.

Оскільки переважна більшість української етномовної території співпадає зі східним ареалом слов'янської прабатьківщини, цілком природно, що українці успадкували матеріальну й духовну культуру своїх предків-праслов'ян цього регіону, а українська мова перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в нас вони склали найдавнішу групу українських мовних особливостей. Серед них До найважливіших Г. Півторак у своєму дослідженні відносить:

- 1) закінчення *-у* в род. відмінку однини іменників чол. роду: *солоду, меду, дому, верху, полу*;
- 2) закінчення *-ові, -еві (-єві)* в дав. відмінку однини іменників чол. роду: *солодові, медові, домові*, а потім — і всіх інших іменників чол. роду;
- 3) чергування приголосних *г, к, х* зі свистячими *з, с, ц* у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дівці, слугі, на березі, на ріці, в книзі*;
- 4) кличний відмінок іменників: *жено, друже, княже, брате, земле, владико, учителю*;
- 5) закінчення *-ої* в род. відмінку однини прикметників жін. роду: *великої, доброї, святої, пагубної*;
- 6) форми дав. відмінку займенників *мені, тобі, собі*;
- 7) форми 3-ї особи дієслів теперішнього й простого майбутнього часів I дієвідміни без кінцевого *-ть*: *може, убиває, іде, живе, поучає*;
- 8) закінчення *-мо* в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього й майбутнього часів: *даємо, поставимо, не питаємо, помагаємо* тощо.

Значна частина специфічних для української мови фонетичних рис (а деякі з них виявилися спільними для української та інших сусідніх мов) почали формуватися безпосередньо з праслов'янської мови, тобто з V—VI століть н. е. Протягом другої половини I тис. н. е. виникли такі фонетичні особливості:

- 1) вибуховий задньоязиковий приголосний *g* перетворився у фрикативний (орієнтовно кінець VI — перша половина VII століть), і замість *голова, нога, городити* стали вимовляти *голова, нога, городити*;
- 2) у деяких говорах з'явилися приставні приголосні *в і г* на початку слів перед голосними звуками: *восінь, возеро, вухо, вузький; госінь, гозеро, говес, горати* (можливо, ще в племінних діалектах волинян і деревлян);
- 3) давні звуки *ы, і* злилися у специфічне українське *и* (з IX—X до XII ст.);
- 4) відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних *е-и*: *веисна, сеило, зилений, великий, ожиеве* тощо;

5) голосний *e* після *ж, ч, ш, й* перед наступним споконвічно твердим приголосним перейшов в *o*: *женатый* — *жонатий*, *человек* — *чоловік*, *его* — *його*, *пшено* — *пионо* (IX— X стст.);

б) так званій ять (тобто специфічний дифтонг *ie*, що позначався на письмі «-») на більшій частині української етнічної території перетворився на *i*, внаслідок чого замість *віече, гріех, дієти, ліес, лесок, дедок* стали вимовляти *віче, гріх, діти, ліс, лісок, дідок* (X — перша половина XI стст.) тощо.

Характерні риси, притаманні українській мові, формувалися і в сфері морфології, з'являлися суто місцеві слова, невідомі в інших слов'янських ареалах. Усе це надавало раннім протоукраїнським говорам місцевої специфіки й виразної самобутності.

Отже, на час утворення Київської Русі в середині IX ст. південноруські народні говори мали вже багато фонетичних і граматичних особливостей, притаманних українській мові.

Найпоширенішою формою функціонування мови в епоху Київської Русі було усне народне мовлення, яке реалізовувалося в численних діалектних варіантах. Сільське діалектне мовлення в більшості регіонів відзначалося лінгвістичною чистотою та еволюційною наступністю

Про стан і особливості давньоруського мовлення жодних прямих свідчень ми не маємо, бо магнітофонів тоді ще не було й живої народної говірки ніхто не міг зафіксувати. Ніхто не здогадався і детально описати особливості тогочасної народної мови.

Про це можна міркувати лише на основі писемних пам'яток, але при встановленні часу появи окремих діалектних рис за стародавніми писемними текстами треба бути дуже обережним і ставитися до них критично. Адже до нас писемні пам'ятки дійшли, починаючи з другої половини XI ст., тобто майже через століття після прийняття християнства (ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел немає, хоча вони, напевно, були, але їх знищили в часи лихоліть). Крім того, час фіксації в писемних текстах певного діалектного явища можна було б вважати й часом його виникнення в

живому народному мовленні лише в тому разі, якби давньокиївські книжники мали завдання стежити за появою нових рис та особливостей у народних діалектах і обов'язково використовувати їх у писемній мові. Насправді ж усе було навпаки: книжники свідомо уникали будь-яких простомовних народних рис, бо керувалися офіційною настановою про те, що живе народне мовлення не треба допускати в священні книги — це вважалося блюзнірством.

Розрив між літературною і народно-діалектною мовами в епоху Середньовіччя був істотним.

При фронтальному обстеженні церковнослов'янських пам'яток другої половини XI ст. і пізніших, наприклад, Остромирова євангелія 1056—1057 рр., Збірників Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельського євангелія 1072 р. та інших книг київського походження, написаних церковнослов'янською мовою, знаходимо десятки й сотні прикладів відображення мовних рис, характерних для живої української мови. Це — специфічний гортанний звук *h* замість вибухового *g*, специфічно український голосний звук *и*, що виник внаслідок злиття давніх *ы*, *і*, взаємно наближені ненаголошені голосні *ei* та *ie*, голосний *i* на місці давнього *я*тя, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей.

Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) — повноголосся (*ворота, голова, голос, полонені, хороброє*), закінчення *-ові, -еві (-єві)* в давальному відмінку іменників чоловічого роду (*Дунаєві, Ігореві, Романові, королеві*), кличний відмінок іменників (*Бояне, дружино, Всеволоде, господине*), форми дієслів теперішнього часу з м'якими закінченнями *-ть* (*велить, плачуть, ржуть*) і багато інших.

Отже, всі відзначені діалектні риси на українській та інших територіях у другій половині XI—XII ст. були для мовлення тодішніх книжників настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій, усе ж таки потрапляли в писемність, і писарі їх навіть не помічали.

Переписуючи книжку, вони подумки промовляли текст своєю рідною говіркою, через що робили помилки й чимало діалектних рис потрапляло до тодішніх книг. Виникали ж такі риси набагато раніше, задовго до утворення Київської Русі.

Ми відзначили велику кількість українських діалектних особливостей, які в X—XI ст. вже існували. Проте вони, вважає Г.Півторак, ще не створювали сучасної української мовної системи, їй бракувало цілої низки фонетичних рис, що були наслідком занепаду редукованих.

Протягом XI—XIII стст. редуковані голосні занепали в усіх східнослов'янських діалектах. У ранньоукраїнських говорах цей процес відбувся найраніше (в XI — першій половині XII стст.), що спричинило появу нових фонетичних особливостей української мови. Так, унаслідок занепаду редукованих *ъ* та *ь* в українській мові голосні *о*, *е* в нових закритих складах перейшли в *і* (*віл*, *кінь*, *ніч*), з'явилися сполучення — *ри-*, — *ли-* (*кривавий*, *гриміти*, *глитати*); приголосний *л* у певних позиціях перейшов у короткий звук *у* (*воуна*, *воук*, *поуний*, *тоустий*, *моучати*, які на письмі передаються як *вовна*, *вовк*, *повний*, *товстий*, *мовчати*); відбулося пом'якшення суфікса *-ский* у *-ський*, подовження приголосних у словах *збіжжя*, *зілля*, *життя*, *суддя*, *ніччю* тощо.

Таким чином, межу XI—XII ст., зазначає Г.Півторак, можна умовно назвати часом завершення формування української мови й початком нового етапу її історії, коли вона в народнорозмовному варіанті вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис. Такий висновок співпадає і з поглядами українських мовознавців XIX — першої половини XX століття на час виникнення української мови. Наприклад, П. Житецький ще 1876 р. дійшов висновку, що система голосних звуків української мови визначилася вже в XII—XIII стст. На думку О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала.

Всесвітньовідомий учений академік А. Кримський, дослідивши величезний фактичний матеріал, категорично стверджував, що жива українська мова XI ст. «стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена».

Крім народного усного діалектного мовлення, в містах Київської Русі існували так звані усно-літературні койне над-діалектного типу. Вони утворювалися в процесі взаємин різних верств населення і представників різних етноплемінних груп, формувалися на основі якогось конкретного діалекту або вбирали в себе й мовні елементи інших діалектів, а також різноманітну термінологічну лексику, професіоналізми, жаргонізми тощо. Койне використовували, зокрема, купці, дружинники, князівські адміністратори, ремісники.

Для всієї території Київської Русі спільними були дві літературні мови — церковнослов'янська й давньокиївська (її традиційно називають також давньоруською).

Усі державні й світські культурні функції на всій території Київської Русі виконувала давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова. Вона виникла на основі місцевих мовних традицій фольклору, суспільно-політичної практики та дружинного епосу за зразками й мовними моделями старослов'янської мови. Маючи розгалужені стилі (юридично-діловий, літописний, світсько-художній), давньокиївська писемно-літературна мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською мовою (деякі вчені вважають ці мови лише двома жанрами тієї самої літературної мови). Це — мова збірника законів «Руська правда», літопису «Повість минулих літ», а також «Слова о полку Ігоревім», «Повчання Володимира Мономаха», «Моління Данила Заточника» та ін. У різних регіонах Русі ця писемно-літературна мова поступово збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями, згодом вона стала основою формування української, білоруської та частково російської писемно-літературних мов давнього періоду. Проникнення ж місцевих народнорозмовних елементів у

церковнослов'янську мову спричинило виникнення української, білоруської та російської редакцій церковнослов'янської мови.'

Таким чином, церковнослов'янська мова, по суті, стала сукупністю багатьох (східнослов'янських, сербської, болгарської) її редакцій.

Спадкоємницею давньокиївської писемно-літературної мови в післямонгольський період (XIV—XVI ст.), пише Г.Півторак, стала староукраїнська мова — мова юридичних документів (грамот), згодом — конфесійної, полемічної, проповідницької та художньої літератури.

Найінтенсивніше розвивався її діловий стиль.

На українських теренах у цей період простежується збагачення її новими рисами, наприклад початок фіксації вибухового г, поширення нових, типово українських словотвірних суфіксів, проникнення в ділову мову іншомовних запозичень та локальних назв, пов'язаних із діалектними особливостями певних територій, поповнення запасу характерних фразеологічних зворотів тощо.

Українська літературна мова післямонгольського періоду, спершу досить збіднена, поступово набирала сили, використовуючи в своєму розвитку як церковнослов'янську основу, так і лексико-граматичні та фонетичні особливості ділового стилю.

Найбільшого розквіту староукраїнська писемно-літературна мова досягла в XVII — першій чверті XVIII ст. у творчості у І. Вишенського, З. Копистенського, М. Смотрицького та ін.. У цей час збагачується художня література (поезія й драматургія), полемічна й навчально-проповідницька проза новими художніми засобами (епітетами, метафорами, порівняннями, паралелізмами, символами, алегоріями), відбуваються активні процеси творення нової суспільно-політичної та адміністративної лексики, поповнення лексичного складу писемної мови суто народними словами, збагачення її народною фразеологією і, нарешті, поява творів, написаних мовою, наближеною до народної (І. Галятовський).

Із XVIII ст. в цю мову дедалі більше проникали полонізми та інші чужомовні слова, і вона хоча й продовжувала функціонувати, але перспектив подальшого розвитку вже не мала, колишня її слава поступово згасала. Крім того, 1720 р. цар Петро I затвердив указ Синоду про друкування в Києві та Чернігові книжок лише такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської. Після цього староукраїнська мова функціонувала лише в рукописах— ділових документах, щоденниках, різноманітних господарських та лікарських довідниках і порадниках тощо. Місце староукраїнської мови поступово займала мова народна, найяскравіше представлена в творчості І. Некрашевича, якого справедливо вважають попередником І. Котляревського. Проте на повний голос вона зазвучала вже в автора «Енеїди» та «Наталки Полтавки».

Щодо сучасного діалектного членування вважаємо за доцільне навести точку зору Ю.Шевельова: «Якщо говорити про класифікацію головних українських діалектів, то після досить тривалого періоду непевності загально визнаним став троїстий поділ на північне, південно-західне та південно-східне наріччя. Цей поділ, вважає вчений, вірно віддзеркалює історію їх формування, і реальності історичної фонології добре проектується з часового виміру в просторовий.

Найбільший терен охоплює *південно-східне* наріччя, яке є водночас і найновішим: у його північно-західній частині (тобто, кажучи приблизно, в Черкаській і Полтавській областях) говірки південно-східного типу сформувалися у XVI ст.; у північно-східній частині (тобто в Харківській, Сумській і в західних районах Воронізької області) — у XVII ст.; далі на південь — головню у XVIII ст.

Північне наріччя протягом усієї історії зберігало свій основний ареал поширення, від доісторичних часів. Його звичайно поділяють на три групи говірок: східнополіську, середньополіську та західнополіську. З-поміж них дві перші розділяє Дніпро; східною межею третьої є річка

Горинь. Ця остання група не повністю зберігає свою північну структуру, маючи домішки південно-західних рис унаслідок переселень людності на північ після татарської навали 1240 р. Деякі південно-західні риси, нашаровані на північну основу, характеризують також діалектну підгрупу, що її, власне, можна б окреслити як четверту північну, — цебто підляські говірки, поширені на північ від Холма аж до Буга; але після 1945 р. більшість їх носіїв розпорошилися.

До *південно-західного* наріччя відносять такі говірки: волинські, подільські, буковинсько-покутські, надсянські (після 1945 р. на велику міру розпорошені), наддністрянські, лемківські, бойківські, гуцульські та закарпатські.

З погляду історичної фонології, пише Ю.Шевельов, у цей перелік варто впровадити певну гієрархію. Насамперед, східні зони поширення як волинських, так і подільських говірок розташовані на заново заселених територіях, більшість із яких було поновно здобуто в XVI ст., тимчасом як решта земель, що про них іде мова, мали сталі населення, характеризуючись тяглістю мовного розвитку від давнішого часу. З-посеред них західноволинські, надсянські, наддністрянські, бойківські, західноподільські та покутські говірки ймовірно ведуть свою традицію в тих самих ареалах із доісторичних часів. Натомість про доісторичне коріння лемківських, закарпатських і гуцульських говірок можна сперечатися. У середньоукраїнський період, коли західноволинська, наддністрянська та західноподільська діалектні зони правили за плацдарм для руху на схід, зокрема й польського *Drang nach Osten*, карпатські говірки (лемківські, бойківські, гуцульські, покутські, закарпатські) більшою мірою зберегли свою ізольованість (а якщо й поширювалися, то передусім у західному напрямку); і з цієї доби походять деякі інновації, що декотрі з них охопили цілий карпатський регіон, а інші — лише певні його частини. Починаючи від цього часу, можна обґрунтовано говорити про існування карпатської групи

говірок. Деякі з карпатських інновацій середньоукраїнського періоду заторкнули також і надсянські говірки.

Лише в південно-західному наріччі принаймні декотрі говірки (а точніше їх носії) називаються так, як визначив сам народ (зазвичай це слова на позначення сусідів), а не штучними науковими окресленнями. Лемки, бойки, гуцули — це носії відповідних говірок. Певною мірою це стосується також Покуття, Буковини, Волині та Поділля. Цим зайвий раз засвідчено відносну ізольованість і стабільність, характерні для постання й існування цих говірок. Проте ці назви не можна вважати дуже давніми.

Міркуючи про Україну, слід брати до уваги такі доісторичні слов'янські племена, перелічені та/або згадані в Київському Початковому літописі, як деревляни (Середнє Полісся), сіверяни (Східне Полісся), поляни (Київщина, цебто ядро Русі), бужани (називані також волинянами або дулібами), уличі або улучі, тиверці (Подністров'я) та хорвати (Карпати? Перемищина?). Дуліби востаннє згадуються в записі за 907 р., уличі за 922 р., поляни й тиверці за 944 р., деревляни за 990 р., хорвати за 992 р., сіверяни за 1024 р. Дивлячись суто географічно, середньополіські говіркц можуть бути виведені від деревлян, східнополіські від сіверян, західноволинські від дулібів; висловлено також гіпотезу, обстоювану — з індивідуальними нюансами — низкою вчених (Шахматовим, Лер-Сплавінським, Зілинським, Нідерле, Кобилянським та ін.), що гуцули, а можливо й бойки, є нащадками уличів, які під тиском печенігів залишили свої рідні землі над Богом, переселившись до цієї частини карпатського регіону. Проте нам нічого не відомо про мовні особливості, якими відрізнялися між собою доісторичні слов'янські племена на Україні, а отже будь-які спроби пов'язати сучасні говірки зі згаданими племенами ані довести, ані, навпаки, спростувати незмога».

До проблема періодизації української мови

Проблема періодизації української мови після публікацій праць Ю.Шевельова стала предметом дискусії на сторінках журналу «Мовознавство».

Академік В.Німчук проаналізував більшість існуючих періодизацій та запропонував для дискусії свою.

Зокрема, В.В. Німчук констатує, що в наукових колах, особливо академічних — київських та львівських, у повоєнні роки культивувалася така періодизація й відповідна термінологія: 1) спільносхіднослов'янський, або давньосхіднослов'янський період (VII-X ст.); 2) давньоруський період (XI-XIII ст.); 3) староукраїнський період (XIV—XVIII ст.); 4) новоукраїнський період (XIX—XX ст.).

Це був узус, за яким пильно стежила цензура й самоцензура. Але як схема така періодизація не знайшла місця навіть у вступі до академічної «Історії української мови: Фонетика» (К., 1979).

Учений вважає, що досить чітко на основі монографічного дослідження історії фонологічної системи Ю. Шевельов історію української мови поділив на 4 періоди:

I. Протоукраїнський (до середини XI ст.).

II. Староукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.).

III. Середньоукраїнський:

а) ранній середньоукраїнський (від XV ст. до середини XVI ст.),

б) середньоукраїнський(від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.),

в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).

IV. Сучасний (від самого кінця XVIII ст.).

В.В. Німчук наводить періодизацію О. Горбача з двома етапами:

A. Етапи виникнення української мови серед іїнігих слов'янських:

- 1) праіндоєвропейська доба (2000 р. до н. е.);
- 2) балтослов'янська доба (1500-1300 р. до н. е.);
- 3) праслов'янська доба (1300 р. до н. е. — 500/800 н. е.):
 - а) старший період порівняно небагатьох змін (до 200/300 н. е.);
 - б) молодший період більших змін (200/300—800 н. е.) [палаталізацій, вокалізму];
- 4) протосхіднослов'янська доба (500/800—900/1000 н. е.) [деназалізація носових голосних, повноголосся].

Б. Виникнення української мови в її двох діалектах — пд.-зах. і пн.-сх. — з їхніми системами (XI/XII—XV ст.) [після занепаду *ъ, ь*: дифтонгізація — на пн.-сх., звуження — на пд.-зах. **o*, **e* в нових закритих складах; вплив наголосу на вимову голосних; зміни в системі приголосних та ін.].

Учений наводить періодизацію історії української мови за розвитком основних фонологічних змін Ю.О. Карпенка:

1. Праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.) [закон наростаючої звучності, зокрема поява носових голосних, складотворчих *p, l*; перехідні палаталізації задньоязикових].
2. Спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н.е. — IV ст. н. е.) [перехід *kw, gw > cw, zw*; спрощення *tl, dl > l*; перехід *tj, dj > tš, dž*].
3. Спільносхіднослов'янська мова (IV—X ст.) — антська мова (IV—VII ст.), давньоруська (VIII—X ст.) [повноголосся, перехід початкового *je > o*, деназатзація носових голосних].
4. Давньоукраїнська мова (XI-XII/ ст.) [занепад *ъ, ь* та його наслідки; *e > o* після *w*шиплячих, злиття *и* та *ы*; *h > i*].
5. Староукраїнська мова (XV-XVIII ст.) [завершення в більшості говорів *o, e > i* в нових закритих складах, опозиції глухих — дзвінких, твердих — м'яких приголосних як головних прикмет фонологічної системи].
6. Нова українська мова (XIX-XX ст.) [зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоепії та орфографії].

В.В.Німчук доходить висновку, що наведеного ним стислого перегляду (не всіх) періодизацій, запропонованих істориками мови, впливає, що в лінгвістиці абсолютно переважають думки вчених про те, що:

- 1) історію української мови треба починати з праслов'янської доби;
- 2) спільнослов'янський етап в історії української мови існував;
- 3) окремою є доба XI-XIII (XIV ст.);
- 4) окремою є доба XIV ; (XV)-XVIII ст.
- 5) новоукраїнська доба настала в кінці XVIII або на початку XIX ст.;
- 6) поодиноким є виділення індоєвропейського та балто-слов'янського етапів (не запропоновано тільки носгратичного!).

Проте період 3 інтерпретується і звідси називається по-різному. Неоднаково іменується період 4.

В.В. Німчук солідаризується з Ю. Шевельовим, що історію власне української мови потрібно починати з часу постання таких її рис, які не характеризують : жодну з найближче споріднених" із; нею білоруську та російську мови ні більшості їхніх говорів — предків, однак доцільно брати до уваги період 1 і обов'язково 2.

На думку В.В. Німчука, такими звуковими явищами є:

- 1) перехід $e > o$ після історично м'яких приголосних та j , незалежно від наголосу і збереження e під наголосом після інших приголосних (*жона* і т.д.) — засвідчується з XI ст.;
- 2) нові звуки на місці o , e в саме в новозакритих складах (*стоць - стол, стоул, стул, стил*) — початок процесу відбивається в текстах XII-XIII ст.;
- 3) тверді приголосні перед e , u (*небо, день, синій*) — з XIII ст.;
- 4) передньо-середня фонема u ;
- 5) злиття в одному звуку (фонемі) давніх $ы$ та $и$ (пор. іменник *мило*, прислівник *мило* — іменник *мало*, прислівник *мало*) — початок засвідчується з другої половини XI ст.;

б) перехід *h* в *i* (*сhно* — *с'іно*) — задокументовується безсумнівно з XIII ст. Зазначені зміни охоплюють або всю або абсолютну більшість територій поширення української мови.

За сукупністю цих основних характеристик В.В.Німчук вважає, що говори, які нині творять українську мову, ніколи не входили в діалектні масиви інших східнослов'янських мов, не ввійшли в українську внаслідок якихось перегруповань, перечленувань діалектів Східної Славії.

А дослідження останнього часу історії різних рівнів системи доводять, що основні характеристики нової української мови склалися вже на кінець XVII ст.

Академік В.В. Німчук пропонує з метою дискусії таку періодизацію історії української мови як лінгвальної системи (системи систем):

I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI -VII ст.).

II. Прасхіднослов'янська³⁴ мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VI/УШ-Х ст.).

III. Давньоруськоукраїнська мова (XI— XIII ст.).

IV. Середньоукраїнська, або середнтюукраїноруська мова (XIV/ХУ — кінець XVII ст.):

а) рання середньоукраїнська мова (XIV/ХУ — перша половина XVI ст.);

б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI — кінець XVII ст.).

V. Новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Машинопис резюме доповіді на її Конгресі МАУ. — Львів, 1993.
2. Карпенко Ю.О. Українська гіпотеза // Мовознавство. — 1993. — № 5. - С. 8.
3. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство, 1997, № 6. — С. 3-14.

4. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство, 1998, № 1. – С. 3 -12.
5. Півторак Г. Українці: звідки ми й наша мова? Походження української та російської мов: міфи та історична правда // Сила м'якого знака або повернення Руської правди / За загальною редакцією Лариси Івшиної. – Видавництво ПрАТ «Українська прес-група» - К, 2011. – С.174-221.
6. Шевельов Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику// Українська мова. – 2014. - № 3. – С.146-160.